

İMÂM-I A'ZAM EBÛ HANÎFE

ve

DÜŞÜNCE SİSTEMİ

[SEMPOZYUM TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ]

I. CİLD

16-19 Ekim 2003, Mudanya/BURSA

EBÛ HANİFE'NİN FIKİH TANIMI

Dr. Tahsin GÖRGÜN

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Muhterem hâzirûnu hürmetle selâmlayarak sözlerime başlıyorum. Bizim oturmumuzun başlığı, metodoloji. Öyle olunca benim tebliğimin başlığı da bir anlamda bir tanım. Sabahki oturumda üzerinde durulan şeyleri ben düşününce esas itibariyle bizim ve gündemimiz için önemli konulardan birisinin metodoloji olduğunu hissediyorum, görüyorum. Öyle olunca da biraz metodolojik bazı şeyler de söyleyerek tebliğime başlamak istiyorum. Burada tabi metodolojik dediğimizde metodoloji her şeyden önce nasıl sorusuyla alâkalı, bir "nasıl" sorusu "ne" sorusundan bağımsız olarak ele alınamaz. "Ne" sorusuna vereceğimiz cevap, "nasıl" sorusuyla doğrudan alâkalı. Yani, bizim klâsik dilimiz bunu "ilim malumu tabirdir" diye dile getiriyordu. Bu metodolojiyi yani "nasıl"ı biraz teknik, günümüzün teknik diliyle veya batılı bir teknik dille aktaracak olursak, metodolojinin ontolojiye bağımlı olduğunu ifade ederken söylüyoruz. Aynı şekilde ilmin malumu tabir olması, var olanlar neyse yani söz konusu neyse, onun bize aynı zamanda kendi kendisini bilme yollarını da söylediği, yani ontolojiyle epistemoloji arasında da bir alâka olduğu. Yani şimdi bunları söylerken bazı şeyleri kestirmeden söylemek için tabi ister istemez böyle terimleri kullanmak zorunda kalıyorum. Buradaki sorumuz bizim genel olarak bir âlimi anlamak. Bir âlimi anlarken nasıl bir yol takip edeceğiz? Şimdi, sabahki oturumu düşününce, ben dinlerken şunu düşündüm. Hatta bazı hocalarımızla konuşurken de onu ifade ettim. Biz epeyce kartezyen olmuşuz. Yani bir anlamda kartezyen tavrın özelliklerinden birisi şudur: Kartezyenik tavır için bütün bir dünya, bütün konular, gelmiş, gelecek, hazır neyse bunların hepsi insanın kendi kurgusundan ibarettir, çünkü kartezyen. Kartezyen tavır demek, Dekartçı tavır demek. Bu Dekartçı tavrın özelliği de işte modern düşünce, modern batı düşüncesinin tanımlayıcısı anlamında. Yani kartezyen tavır dendiğinde modern batı düşüncesi, modern batılı tavır kastediliyor. Kartezyen tavrın özelliği, düşünceden varlığı öncelemesi. Düşünce, yani var olan şey, netice itibariyle benim bir kurgumdan ibarettir, ben onu nasıl kurguluyorsam, o öyledir. Bu

tarihe veya tarihi şahsiyetlere, mezheplere vesaireye tatbik edildiğinde şöyle bir görüntü ortaya çıkıyor; İmam Ebû Hanîfe'nin akidevî görüşleri. Yani İmam Ebû Hanîfe netice itibariyle akide diye bir şey kurgulamış ve kendi kurgularını ifade etmiş gibi bir varsayıma dayalı olarak söylenen söz. Ama şunu kesinlikle biliyorum ki, bu başlığı kullanan hiçbir kimse, böyle bir şeyi kastetmiyor. Ama dil, tercüme bir dil olduğu için yani iki asır önce İmam Ebû Hanîfe hakkında konuşan herhangi bir araştırmacı, herhangi bir âlim, İmam Ebû Hanîfe'nin şu konudaki görüşleri diye bir başlık kullanmazdı. Ama kartezyen tavrı benimsemiş olan bir tavır, bir bakış şekli, böyle bir başlığı rahatlıkla kullanabiliyor ve çok yaygın olarak kullanabiliyor. Hâlbuki meselâ İmam Ebû Hanîfe'nin itikatla ilgili görüşlerine bakacak olursanız, onun neredeyse tamamı icma ile sabit olan, tevatürle nakledilen şeyler. Böyle olunca itikadî görüşler tabiri tamamen İmam Ebû Hanîfe'nin kendi şahsına ait, kendi kurgusundan ibaret bir şey değil. İmam Ebû Hanîfe'nin itikatla ilgili söylediği şeyler, kendi varoluşunu önceleyen ve İmam Ebû Hanîfe'nin ona iştirakiyle Müslüman olduğu, onu temellendirirken âlim olduğu görüşler demek, esaslar ilkeler demek. Öyle olduğu için bizim en azından belli bazı noktalarda kullandığımız dili yeniden gözden geçirmemiz gerekiyor. İkinci bir husus, yani bir âlimi anlamak söz konusu olduğunda bu kartezyen tavrı alâkalı olarak ikinci bir husus gene önemli, kartezyen tavrın özelliği, düşünceden varlığı öncelemesiyle bağlantılı olarak kartezyen tavır için artık bir geçmiş yoktur. Geçmiş, gelecek olarak kurgulanır. Gelecek olarak kurgulandığı için, geçmiş hakkında söz söyleyen herkes, kendi geleceği hakkında konuşmuştur, konuşmaktadır. Meselâ, bu kartezyen tavrın en önemli örneklerinden birisi, işte Gibon'dur. Gibon, 1730'larda, *Diyabetisko* – Yeni Bilim diye bir kitap yazıyor. Çok önemli bir kitaptır batı düşüncesi tarihi içersinde. Orada bizim Roma İmparatorluğu'yla ilgili bilgimiz, üç-beş kitaptan ibarettir, diyor. Ama aynı yüzyılın sonlarına doğru Gibon, Roma İmparatorluğu ile ilgili bir eser yazıyor ve Roma İmparatorluğu, Gibon tarafından kuruluyor. Fakat bu, kurgu yani Gibon tarafından kurulan Roma İmparatorluğu, bu aynen Bizans için de geçerli. Bizans da netice itibariyle tarihçilerin kurduğu bir varlıktır. Kendinin de gayet tabii bir varlığı vardı ama tarihçilerin anlattığı, kurduğu tarihle Bizans'la veya Roma İmparatorluğu'yla kendinle Roma İmparatorluğu arasındaki alâkanın çok fazla olmadığını çok rahat bir şekilde söyleyebiliriz. Şimdi bu noktadan bakıldığında esas itibariyle meselâ, Atina demokrasisi veya demokrasi kavramı, diğer taraftan mantıkla ilgili araştırmalar, Aristo ile ilgili yapılan araştırmalar, özellikle bu kartezyen dönemde ortaya çıkan araştırmaların hepsi, esas itibariyle Batı medeniyetinin kendi kendisini ileriye doğru projeksiyonundan ibarettir. Geçmişle doğrudan alâkalı şeyler değildir, geçmişteki bazı unsurların kullanılarak geleceğin bir tür inşasıdır. Şimdi, bu noktadan baktığımızda, bizim önümüzdeki yegâne alternatif bu değil. Yani yine ister istemez kestirmeden bir şey söylemem gerekiyor; bizim önümüzdeki alternatif, “kökü mazide olan âti” olmak. Yani Yahya Kemal'in meşhur ifadesiyle kökü mazide olan âti olmak. Bir defa bizden bağımsız

olan bir mazinin var olduğunu ve bu mazinin bizi öncelediğini fark etmemiz gerekiyor. Bunun en kestirme yolunu da bizim akide kitaplarımızda görüyoruz. Akide kitaplarında bizim bilgi kaynağımızın üç tane olduğu zikrediliyor. Batılı herhangi bir eserde bilgi kaynağı üç olarak zikredilmez. Bilgi kaynağı ikidir. Batılı kaynaklarda, akıl ve beş duyu verilir, o kadar. Bu aklın içerisine sezgiyi eklerler, başka şeyler eklerler ama netice itibarıyla bu üçe çıkmaz. Ama bizim akaid kitaplarımızda bilgi kaynağımız üçtür. Beş duyu, sâdik haber ve nazar. Öyle olduğu için bir defa sâdik haber bizim bütün varoluşumuzu önceleyen bir esastır. Coğrafya gibi, fizik gibi, fizikî dünya gibi sâdik haber de bizi önceleyen ve bizim içine doğduğumuz bir dünyadır. Bu noktadan İmam Ebû Hanîfe'nin tanımını anlarken nasıl bir yöntem takip etmek uygun olur, onunla alâkalı bazı şeylere işaret etmek istiyorum. Yani bir âlim olmak ile bağlantılı olarak bir yöntem esaslı bir şekilde ihtiyacımız var, bu doğru ama bunun yanında belki bunun bir parçası olarak bir tanım anlamak. Bir tanım nasıl anlayacağız? Şimdi İmam Ebû Hanîfe'nin tanımına baktığımızda, bu tanım konusunda çok çeşitli itirazlar hemen zihinlere gelebilir. Özellikle filolojik olarak çalışan zevat için. Tarihî kaynaklara bakıldığında, İmam Ebû Hanîfe'nin böyle bir tanım yaptığı bile bilmiyoruz diyebilirler. Bunu işte ilk olarak zikreden âlimin *Keşfü'l-esrâr*'da Abdülazîz el-Buhârî olduğunu (o dönemdeki kaynaklarda Hanefî kaynaklarında, yani bu hicrî sekizinci asır demek), hicrî sekizinci asırdan önce Hanefî kaynaklarında İmam Ebû Hanîfe'ye böyle bir tanımın izafe edilmediğini düşünebilirler vs. vs. Ama bütün bunların farkında olarak, benim şahsî kanaatim şu. Gereklelerini de biraz sonra söyleyeceğim. Bu tanım İmam Ebû Hanîfe'ye yakışan bir tanımdır. Bunu hem dönemi itibarıyla hem tavrı itibarıyla söylüyorum. Ayrıca meselâ, İmam Muhammed'in bazı eserlerinde benim gördüğüm, belirli bazı konuları ele alırken, kullandığı terminoloji söz konusu olduğunda, orada böyle bir tanım yapmış olan bir âlimin yani Ebû Hanîfe'nin talebesi olduğunu ihsas ettirir çok çeşitli unsurlar var. Başka âlimlerde de bunları görmek mümkün ama dikkatli bakmak gerekiyor. Şimdi bir tanım nasıl anlamak lâzım? Bir tanım anlamak derken, İmam Hanîfe'nin tanımına bakıyoruz, "ma'rifetü'n-nefsi mâ lehâ ve mâ aleyhâ". İşte fikhî öyle tanımlıyor, nefsin lehinde ve aleyhinde olanı bilmesi. Bu tanımda kullanılan bütün kelimeler, işte el-fikh veya fıkıh, marife, nefis, mâ lehâ ve mâ aleyhâ, bunların hepsi kullanılıyor. Efendim Mu'allakatü's-seb'a şairlerinin de kullandığı yani herkesin kullandığı bir dil kelime ve terkiib olarak bakıldığında her birisi ayrı ayrı biliniyor. Ama öyle bir yerde öyle bir şekilde bir araya geliyor ki bunlar, bu kelimeler bir tanım haline geliyor. Bu tanım, asırlar sonra yeniden fark ediliyor belki onun üzerinde yeniden görüyorsunuz üzerinde konuşuluyor, yani özellikle bu tanımla alâkalı olarak bu tanımın üzerinde yapılan tartışmaların, müzakereleri ele alan meselâ bir doktora tezi olsa, zannediyorum çok çok enteresan şeyler ortaya çıkaracaktır. Şimdi bir tanım nasıl anlamamız lâzım? O zaman şöyle bir soru sormamız gerekiyor. Önce bu tanım visali bir şey. Ama meselâ şunu düşündüm, ben işte Mudanya'da bir sempozyuma iştirak

ediyorum, ben gidiciyim, desem bir arkadaşşıma, İstanbul'dan gelmeden önce, bu sözü anlamlı kılan şeylere bakmak gerekiyor. Bunu meselâ üç yaşındaki bir çocuğa söylesem, Ben Mudanya'ya ilmî bir sempozyuma iştirak etmek için gidiyorum. Belki üç yaşındaki çocuğun buradan anlayacağı şey nedir yani gitmek, yürüyerek gidilebilecek bir yerde efendim herhalde böyle oyun oynamak gibi bir şey vs. yani kendi dünyasına iltica ederek bir şey. Ama bu sözü anlamlı kılan ve muhatabım olanın anlayabilmesi için bilmesi gereken şeyleri bir düşünecek olursak, karşımıza o kadar büyük bir bilgi yığını çıkıyor ki, bu hatırımızdan hayalimizden bile geçmiyor aslında. Meselâ sempozyumun ilmî bir toplantı olduğunu, herkesin ilmî sempozyumlara davet edilmediğini, orada bulunmanın belirli bazı ön şartları olduğunu, diğer taraftan Mudanya'nın şu kadar kilometre uzaklıkta olduğunu, oraya gitmenin muhtelif yollarından olduğunu vs. v.s. vs. O kadar çok husus var ki, yani bu sözü anlamlı kılan ön şartları ortaya çıkarmak istediğimizde şöyle bir şeyi ifade etmemiz gerekiyor: Biz bu sözün anlamlı olduğu, anlamlı hâle geldiği bir dünyayı bütün boyutlarıyla tasvir etmeden sözün anlamına ulaşamıyoruz. Şimdi bizim İmam Ebû Hanîfe'nin tanımını, böyle bir tanım haline getiren ve bunu anlamlı kılan dünyanın ne olduğunu sordüğümüzde, meselâ "Ma'rifetü'n-nefsi mâ lehâ ve mâ aleyhâ." Enteresan bir şey burada fikhın tanımı söz konusu olduğunda imam Ebû Hanîfe şöyle bir tanım yapmıyor: Kur'ân-ı Kerîm'deki ahkâm âyetlerinden ve ahkâm hadislerinden, hüküm çıkarma veya çıkanları hükümlerin toplamı diye veya Kur'ân ve hadisleri anlama şekli demiyor. Yaptığı tanım, bütün bunlarla belki bir şekil de irtibatlı ama "Ma'rifetü'n-nefsi mâ lehâ ve mâ aleyhâ." Bir defa bir nefis var ve bu nefsin etrafında, leh ve aleyhinde olan bir şeyler var. Nefsin bunları bilmesi. Fıkıh denen şey bu. Şimdi o zaman bizim İmam Ebû Hanîfe'yle bağlantılı olarak düşünmemiz gereken noktalardan birisi şu: Acaba İmam Ebû Hanîfe'nin bu tanımını anlamak için bize belki bir perspektif olarak hizmet edecek, bizim epeyce tanıdığımız ve benzerlik arz edebilen bir unsur var mı diye bir soru sormamız gerekiyor. Çünkü benim gördüğüm şeylerden birisi şu oldu: İslâm medeniyetinde ortaya çıkmış olan birçok fikir eseri, birçok disiplini ve âlimi, ancak batı medeniyeti içerisinde onunla mukayese edilebilir bir düşünürü bir disiplini belli ölçüde tanıdıktan sonra anlamaya başlayabilirim. Benim bu şahsî bir tecrübem. Öyle olunca ister istemez belirli bazı şeyleri kendi vasatında kavrayabilmek için, kendi vasatında anlamlı olan ama bu vasattan mahiyet olarak tamamen farklı olan bir unsuru görmüş olmak gerekiyor. Onu gördüğümüz vakit, onu dikkate alarak belki bir perspektif olarak kullanarak bu tarafı anlama imkânına sahip oluyorsunuz. Aksi takdirde kelimenin tam anlamıyla öyle bir kültür haline geldi bizim eserlerimiz. Şimdi bunun çok örneği var ama ben sadece burada özellikle Heidegger'le bağlantılı olarak Heidegger'i niye burada ben söz konusu ettim, onu ifade etmek için ayrıca aynı zamanda bizim klâsik geleneğimiz de meselâ bir tanım anlama konusunda takip edilebilecek bir yöntem teklifi olarak da düşünüyorum. Şimdi Heidegger'in önemli olan en önemli terimi, bu Dilthey'den geliyor. Dilthey

bunu her ne kadar işte sosyal bilimlerde yöntem, diyor manevî ilimler diyor fakat işte kabaca sosyal bilimler diyebiliriz biz. Orada bir yöntem olarak anlamayı teklif ediyor. 'Ferştien' anlamak demek. Fıkıh da anlamak demek mâlum. Şimdi öyle olunca, işte Heidegger söz konusu olduğunda Heidegger için 'anlamak' kelimenin tam anlamıyla bir varoluş biçimi. Ve Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'ına baktığımızda, onu varlık ve zamanın ana yapısının *mâ lehâ ve mâ aleyhâ* esası üzerinde inşa edilmiş bir kitap olarak görürüz. *Varlık ve Zaman* XX. Yüzyılın en önemli kitabı, batılıların yazdığı. Belki felsefe tarihinin en önemli kitaplarından birisidir aynı zamanda. Şimdi o zaman Heidegger'in *mâ lehâ ve mâ aleyhâ*'yı nasıl anlamlandırdığı veya nasıl düşündüğüyle ilgili bir tecrübenin, İmam Ebû Hanîfe'nin tanımını anlama konusunda bize bir imkân sağlaması söz konusu olabilir. Bunu denediğimizde ki benim yaptığım deneme bu oldu, burada önemli olan nokta yine bizim için o "marifettü'n-nefsi *mâ lehâ ve mâ aleyhâ*"nın içinde gerçekleştiği dünyayı keşfetme zaruretinin ortaya çıkması. Acaba İmam Ebû Hanîfe'nin *mâ lehâ ve mâ aleyhâ*'yı düşündüğü dünya nasıl ortaya çıktı ve bu *mâ lehâ ve mâ aleyhâ*'yı bilmenin anlamı ne? Bunu bildiğinizde, onu bilmekle ne yapmış oluyorsunuz? Şimdi bunu düşündüğümüzde gene Heidegger'le bağlantılı olarak söyleyince onun söylediği şey şu. Heidegger diyor ki insan, insanın varoluşunu anlamak demek. İnsan anlayarak var olur. Bu anlayarak var olmayı çok kestirmeden şöyle söyleyeyim: Bizim etrafımızda eşya vardır. Bu eşya kelimenin tam anlamıyla insanlar tarafından oluşturulmuştur, oluşturulduğu için her birinin bir fonksiyonu vardır, diğer eşya ile irtibatı içerisinde tanımlandığı bir yer vardır. Meselâ işte elektrik aydınlatmak için vardır. Efendim, sandalye oturmak için vardır. Bina kurulmak için vardır, elbise örtünmek için vardır ve devam eder. Ayrıca elbiseler içerisinde papaz kıyafeti ayndır, subay kıyafeti ayndır, vesaire vesaire... Biz saf formuyla maddeyle hiçbir zaman için karşı karşıya değiliz. Bizim karşı karşıya olduğumuz dünya, her şeyiyle tanımlanmış olan bir dünya. Bu her şeyiyle tanımlanmış olan, eşyaların oluşturduğu bütüne, Heidegger dünya diyor. Dünya içerisinde yani bu dünyada var olmak demek bu dünyada olan şeylerin tanımlarını anlamak demek. Bunu İmam Ebû Hanîfe'nin tanımıyla birlikte düşündüğümüzde, burada şöyle bir şey karşımıza çıkıyor. İmam Ebû Hanîfe, kendisinden önce oluşturulmuş ve onun üstlendiği bir dünyanın içinde doğmuştur. Bu dünyanın içerisinde mü'min olarak varoluşunu sürdürmenin, varlığını devam ettirmenin ön şartı, kendisinden önce o dünyayı ona öğretmiş olanların öğrettiklerini anlamaktır. Sabahleyin de ifade edilen şeylerden bazıları şuydu, İmam Ebû Hanîfe'nin işte "selefe yönelik" ve "selefi" "selefliliğini sürdürmeyi düşündüğü" vs. gibi ifadeler. Şimdi başta söylediğim gibi İmam Ebû Hanîfe'nin, bu İmam Şâfi için de geçerli, burada anti-parantez şunu da söyleyeyim, Hanefi âlimlerinin büyüklerinden birisidir benim görebildiğim kadarıyla İmam Şâfi. Yani İmam Şafi'nin kendisi Şâfi değildir. O, Hanefi imamların büyüklerindedir. Bunu uzun uzun konuşmak lâzım tabi niye böyle. Şimdi öyle olunca bir defa tayin edici olan, yani o ilimde tayin edici olan sürekliliktir ve sürekliliğin başla-

diği yer Peygamber Efendimizin sünnetidir. Peygamber Efendimizin sünneti olduğu için yani başlangıç noktası sünnet; Kur'ân-ı Kerîm'i de içinde taşıyacak bir şekilde, ümmetin, İslâm toplumunun dünyasının adıdır. Öyle olunca "Marifetü'n-nefsi mâ lehâ ve mâ aleyhâ" sünnet içerisinde ki bu sünnet esas itibarıyla tevatürlen gelen ve meselâ İmam Ebû Hanîfe'nin kullandığı şeylerden bir tanesi bir âlimde mutlaka olması gereken, olmazsa olmaz ön şartlardan birisi, ümmetin ittifak ettiği ve ihtilâf ettiği şeyleri bilmek. Bu İmam Şâfi' de de aynen var. Yani eğer ittifak edilen şeyleri bilip, orada ihtilâf çıkarmamaya özen göstermiyorsanız, ihtilâf edilen şeyleri bilerek o ihtilâfları ittifaka dönüştürmek için gayret sarf etmiyorsanız, o zaman mâ lehâ ve mâ aleyhâ'yı bilme konusunda yeterli gayret göstermiyorsunuz demektir. Şimdi bunları belki çok daha uzun bir şekilde ele almak mümkün. Tebliğimde bunları oldukça uzun bir şekilde açıkladım. Buraya gönderebildiğim kısım oldukça özet, yani oldukça uzun bir tebliğ hazırladım. Zaten işin doğrusu, özellikle İslâm toplumunun veya İslâm medeniyetinin gelişiminin bir aşamasını ifade ediyor bu tanım, böyle bir tanım olduğu için de söz konusu aşama içerisinde bunu temsil eden bir tanım olarak görmek ve onu bu kontekste anlamak gerekiyor. Bundan dolayı bu aynı zamanda İslâm toplumunun, İslâm medeniyetinin oluşum-gelişim sürecinin ele alındığı diyelim bir kitabın da parçası olarak düşünüldüğü için, geniş olarak hazırladım. İnşallah metin olarak daha sonra neşredilir. O zaman daha açık daha geniş müzakerelere konu olur. Özellikle sayın başkanın sabrından dolayı, müsamahasından dolayı çok teşekkür ediyorum. Hürmetlerimi belirtiyorum efendim.